

ÖREBRO
LÄNS
MUSEUM

Garhytteskolan

Kopparvågen 2, Ljusnarsbergs kommun, Örebro län

Antikvarisk utredning

Ing-Marie Nilsson-Tarkkanen
Rapport 2017:20

Engelbrektsgatan 3
702 12 ÖREBRO
www.olm.se

Framsidesbild: Garhytteskolan från skolgården.

INNEHÅLL

Inledning	4
Administrativa uppgifter	4
Garhytteskolans lagstadgade skydd	5
Beskrivning av miljön	7
Bakgrundshistorik	8
Allmänt om 1920-talets byggnadsstil	9
Invändiga kvalitéer	23
Karaktärdärande egenskaper	27
Kulturhistoriskt värde	27
Antikvarisk bedömning	28

Inledning

Örebro Länsmuseum har på uppdrag av Samhällsbyggnadsförvaltningen Bergslagen utfört en antikvarisk utredning av fastigheten Kopparvågen 2, Ljusnarsberg inför en planläggning av skolan till bostäder.

Arbetet har innefattat besiktning på plats, beskrivning av byggnaden samt antikvarisk bedömning av byggnadens kulturhistoriska värden. Arbetet är utfört av byggnadsantikvarie Ing-Marie Nilsson-Tarkkanen.

Administrativa uppgifter

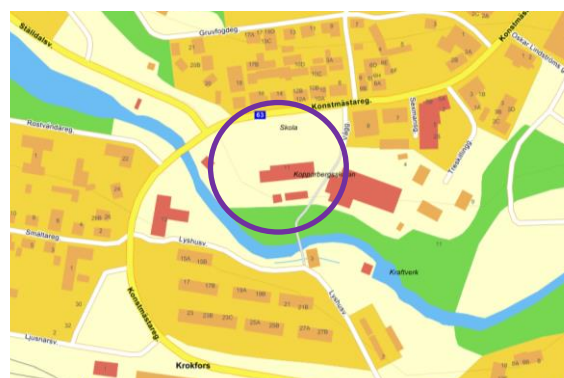
Fastighetsbeteckning: Kopparvågen 2

Kommun: Ljusnarsberg

Namn: Garhytteskolan

ÖLM Dnr. 2017.220.213

Acc. nr. OLM-2017-34-1 - 43

Skolbyggnaden är belägen invid vattendraget Garhytteån, omgiven av lummig grönska. Bild 2

Garhytteskolans lagstadgade skydd

Garhytteskolan ingår i Riksintresseområde för kulturmiljövård med beteckningen T47, ”Centrala Kopparberg”. Motiveringen för riksintresset lyder:

Motivering

Tätortsmiljö och sockencentrum med bergshantering som ekonomisk grund, med stadsmässiga drag, välbevarad bebyggelse från 1700-, 1800- och 1900-talen och många byggnader av stort arkitektur- och kulturhistoriskt värde. (Gruvmiljö).

Uttryck för riksintresset:

Plan- och bebyggelsemönster med partier av sluten, mer stadsmässig bebyggelse och friliggande hus, huvudsakligen i trä men också med inslag av sten och putsarkitektur från 1800-talets slut och 1900-talet. Monumental träkyrka från 1635 och andra byggnader som hör samman med sockencentrumet. Gruvstuga-tingshus från 1641, bergmästarboställe från 1740-talet och många stora bergslagsgårdar. Gruvstugutorget och Malmplan är ursprungliga platsbildningar för administration, köpenskap och handel. Området Konstbacken med gruvhål och lämningar från bergshanteringen. Järnvägsområdet och anslutande bebyggelse som hör samman med den expansiva perioden vid 1800-talets slut och 1900-talets början, municipalsamhället och köpingen Kopparberg.

Plan- och bygglagen

8 kap. 13 §

En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

8 kap. 14 §

Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

8 kap. 17 §

Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Nationella kulturmiljömål

Sedan 2014 gäller fyra nationella kulturmiljömål. Dessa ska vara vägledande för kulturmiljöarbetet på regional och kommunal nivå och främja:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas,
- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön,
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser, samt
- En helhetssyn på förvaltning av landskapet som innebär att kulturmiljön tas tillvara i samhällsutvecklingen.

<https://kartor.eniro.se> 1950-talet

Beskrivning av miljön

Garhytteskolan ligger i en sluttning mot Garhytteåns strand som i äldre tider gav kraft åt kopparhyttan och vattenhjulet. Invid brofästet finns en märklig byggnad uppförd i den för trakten ovanliga korsvirkestekniken och som en gång tillhört Krokfors gjuteri. Byggnaden användes under gjuteriets tid som klensmedja. På motsatta sidan ån finns ett karaktärskapande reveterat hus som uppfördes 1903 av Kaveltorps elverk det s.k. "Lyshuset".¹ Omedelbart bakom Skolbyggnaden ligger en låg anspråkslös byggnad med sadeltak samt den miljöskapande f.d. toalettbyggnaden uppförd samtidigt med skolhuset. Öster om skolan finns en modern låg byggnad som stilmässigt avviker från områdets karaktär.

1 Ljusnars-Kopparberg. Lindsberg 1960.

<https://kartor.eniro.se> 2010-talet

Bakgrundshistorik

Stora barnkullar till följd av befolkningstillväxt och en expansiv period i Kopparbergs köping medförde att kyrkostämman i Kopparberg beslutade att inrätta en folkskola som senare omvandlades till kommunal mellanskola. Platsen som valdes för det tillkommande skolhuset var ett centralt läge invid den vackra Garhytteån. På skoltomten låg tidigare ett kolhus av slaggsten som sprängdes för att ge utrymme åt den nya skolbyggnaden. För skolans utformning valdes arkitekt Ivan Wennerlund från Örebro och år 1926 stod byggnaden färdig.¹

Garhytteskolan tillkom under en period då städernas befolkning ökade och ställde stora krav på nya bostäder. Under kort tid producerades stora bostadskomplex utan avkall på byggnadernas kvalitéer. Den tidigare rådande gatustrukturen, styrd av rutnätsplanens former, luckrades upp och byggnader placerades efter naturens förhållande på platsen. Av den anledningen ligger Garhytteskolan indragen från gatulinjen med en stor skolgård i förgrunden. Biltrafiken var på den tiden inte frekvent och utgjorde ingen omedelbar fara för barnen. Skolgården var väl tilltagen i storlek med tanke på tidens höga elevantal. I mitten av skolgården stod den obligatoriska flaggstången som var en samlingspunkt vid högtidliga sammankomster. Diskret bakom skolan fanns bekvämlighetsinrättningen, utedasset, inrymt i en fristående byggnad som uppfördes i samma byggnadsstil som huvudbyggnaden.

*Kopparberg någon gång under 1900-talets första hälft. Skolan ser relativt nybyggd ut och cykeln är ännu det vanligaste fortskaffningsmedlet. Observera korsvirkeshuset som fortfarande står kvar.
Bildkälla: Lindebilder*

¹ Ljusnars-Kopparberg. Lindesberg 1960.

Allmänt om 1920-talets byggnadsstil

När Garhytteskolan byggs har arkitekturen succesivt övergått från Nationalromantik till den nya stilen som benämns 1920-tals klassicism. Stilen kännetecknas av en stramare hållning och klassiskt rena stildrag. Borta är överdådiga dekorationer som tidigare epoker har haft. Nu eftersträvas symmetri, enhetlighet och lugn. Betoningen läggs på vissa arkitektoniska element företrädesvis utsmyckade entréer samt fasadens och takets garnering. Färgskalan är mättad i en varm kulör vanligtvis gult, gulbrun, rödbrunt eller grågrönt. Den tjugotalsklassicistiska stilen får en egen svensk version som internationellt kallas ”*Swedish grace*”, tack vare sin elegans. Specifikt för byggnadstekniken är att betongen vinner stadigt insteg i byggnationen. Framst som grundläggning och källare. Dock anses den råa betongen inte tillräckligt estetisk utan sockeln täcks vanligtvis med en putsad yta. I byggnadsstommen används företrädesvis stortegel som vid takfoten kragar ut i ett tandsnittsmönster eller som Garhytteskolan vilken har en inklädd, utkragande och profilerad takfot.

Invändigt är hjärtväggen jämntjock hela vägen till vindsbjälklaget och putsad på båda sidorna. Vindsbjälklaget har en brandbotten av tegel. Garhytteskolans hjärtvägg är förskjuten i sidled för att öka klassrummens storlek samt bärande mellanväggar.

Jämfört med ovanstående är Garhytteskolan en god representant för 1920-talsklassisimen med flera attribut som företräder stilen i behåll, vilket ska specificeras nedan.

Bilden tagen troligen på 1940-talet.

Bild 3. Skolan från NO.

Beskrivning byggnaden - Exteriör

Garhytteskolan är uppförd i två våningar med vindsvåning och källare i suterräng. Stommen är murad med stortegel under ett valmat tegelklätt sadeltak och fasaden är putsad i en varmt rödbrun kulör. Fönsterplaceringen är symmetriskt fördelad över fasaden med sammanlagt 17 tvåluftsfönster delade i åtta rutor på frontfasaden respektive 42 fönster på baksidesfasaden. Gavelsidorna har tre fönster vardera. Vindsvåningens ljusintag kommer via fem s.k. lukarner (se bild) den sjätte har förvanskats sannolikt i samband med senare tids installation av ventilationsutrustning. Dessutom är taket försett med sex liggande takfönster på framsidan och tio mot söder där värmen från solen kunde flöda in.

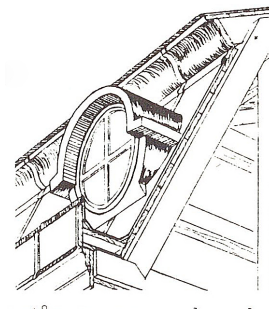

Bild ovan visar en s.k. Lukarn, taklucka, takfönster, ofta i arkitektonisk utformning som en självständig mindre uppbyggnad.¹

¹ Statens råd för byggnadsforskning, Stockholms stadsbyggnadskontor, 1983. "Så byggdes husen"

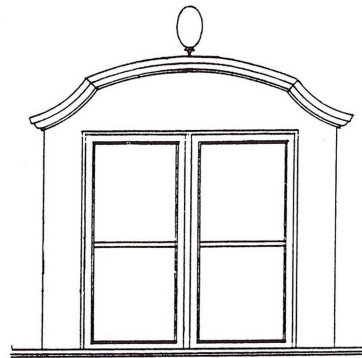
Tak och takkonstruktion

Det valmade sadeltaket är belagt med rött tvåkugigt tegel och utsmyckat med tidstypiska lukarner samt en centrerad fronton/ takkupa, vilka är täckta av rödmålad bandfalsad plåt. Lukarnerna utgör ett viktigt arkitektoniskt element med typiska spolformade nyklassistiska dekorationen på krönet som även återkommer på frontonen. (se bild t.h.)

Takfoten är inklädd och målad i en gulbrun varmkulör. Ovansidan är försedd med en fotränna i plåt som leder vattnet till de svartmålade stuprören.

De jämnt fördelade skorstenarna har en rödmålad plåtbeklädnad. Plåtdetaljerna har bytts vid senare tids renovering och är inte original.

Takkonstruktionen är en s.k. svensk takstol i sågat virke 4”x6”, sammanhuggna halvt i halvt. Takstolarna vilar på längsgående remstycket i fasadmur och på vindsbjälklaget som är försedd med en brandbotten.

Teckningen visar en takkupa med den för nyklassisismen typiska kröndekorationen.

Bildkälla: Boverket, 1996, Byggnaders särdrag. 1880 -1960.

Ovanstående bild visar taket från framsidan med taklinjen som bryts av frontonen/takkupan och den karaktäristiska spolformade dekorationen på krönet vilken återkommer på lukarnerna. Observera den högra lukarnen vars utseende har förvanskats. Bild 4

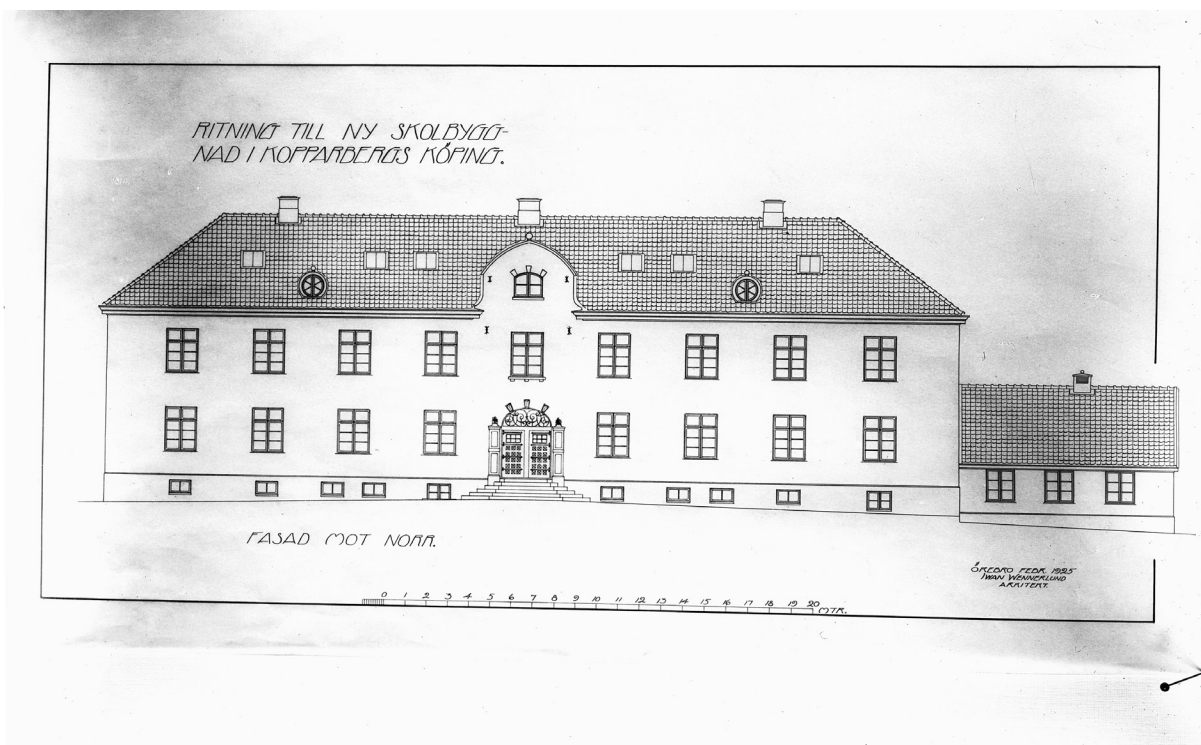
Fasad

Skolbyggnadens frontfasad är den mest påkostade och uttrycksfulla med ett harmoniskt och symmetriskt utseende. Fasadytan är putsad i en varm rödbrun kulör som bryts av våningarnas vita fönsterrader. Fönstren ligger inte i liv med fasaden utan är $\frac{1}{2}$ sten indragna vilket var vanligt för tidens arkitektoniska formspråk.

Mittpartiet accentueras överst av en stickbågsformad fronton som bryter takfoten. Fönstervalvet betonas av tre tydliga gråbruna fasett-slipade kalkstensinläggningar samt svartmålade ankarslutsdekorationer. Ett kvardröjande arkitektoniskt element från nationalromantiken. Under mittfönstret ses tre utskjutande kalkstens konsoler.

Fasadens mittparti är uppbyggd av typiskt nyklassicistiska dekorationer. Takets spolformade utsmyckning, frontonfönstrets kalkstensinläggningar i fönstervalvet, sidomarkeringarna som utgörs av dekorativa ankarslut och mittfönstrets kalkstenskonsoler under fönstret samt entrépartiets expressiva formgivning. Bild 5.

Ritningen ovan är en fotokopia av originalritningen. Vid en jämförelse mellan dagens byggnad och originalritningen framgår att bygganden är tämligen intakt.
Fotokopia. Örebro länamuseum. Fotograf Sam Lindskog.
Bilderna nedan, en av byggnadernas dekorativa ankarslut. Bild 6.

Entreparti

Entrepartiet är byggnadens mest spektakulära och iögonfallande byggnadselement. Entrédörrarna är indragna i portvalvet och har ett överljusfönster med dekorativt smide och välvd ovansida. Portiken består av portalomfattningar/pilastrar i huggen kalksten med en skulpterad fackla på krönen. Facklan är en i Bergslagen vanligt förekommande symbol. Här sannolikt symboliserande upplysning. Basen utgörs av huggen granit. I takvalvet finns dekorativa smidesbeslag med en utformning som återkommer i portarnas dörrbeslag. De tidstypiska, fernissade entrédörrarna har en ramverkskonstruktion med kasettmönstrad fyllning. Ovanför portvalvet ses tre fasetthuggna kalkstenar som är inlagda i valvet.

Bilden t. v. visar entrépartiet i sin helhet med de glasade och fernissade portarna och den pampiga portiken bestående av tre fasettslipade kalkstensinläggningarna i portvalvet och de fackelkrönta pilastrarna på sidorna.

En missprydande kabelkanal till brandlarmet är okänsligt dragen ovanför portiken. Infärgning av kabelkanal hade varit till fördel. Bild 7.

Uppslaget på nästa sida visar portikens detaljer. Överst smidesgallret framför överljusglaset. Observera de svarta beslagen i taket och på portarna.

Nedre bilden t. v. en av de fint slipade kalkstensinläggningarna.

Nedre bilden till höger, en av pilastrarnas fackeldekorationer.

Bild 8-10.

*Materialmedvetenheten är slående vid en detaljgranskning av byggnaden. Bilden överst och bilden nere t.v. ses den gråa kalkstenens tandsnittshuggning. Nedre bilden t.h. illustrerar den gulaktiga kalkstenen med finbearbetad yta samt den krysshamrade graniten nederst i bild.
Bild 11- 13*

Ytterligare två exempel på omsorgsfull detaljbearbetning. Bilden t.v. visar mellanfönstrets tre konsoler i kalksten under fönsterbänken. T.h. ses detalj av den inklädda och profilerade takfoten.

Fönster

Nuvarande fönster har samma utformning som originalfönstren vilka hade fyra fönsterlufter med en tvärpost som var förskjutet uppåt vilket medförde att de två översta rutorna var separat öppningsbara. I samband med energibesparande åtgärder och indragning av ny ventilation sänktes innertaket och inåtgående fönster ersatte de större lufterna. De två övre fönsterlufterna kunde vara kvar och fasadens utseende behölls därmed intakt.

Förutom frontonfönstret och ett runt fönster i den f.d. lukarnen har vindsvåningen bevarade originalfönster med profilerade spröjsar. Vindsfönstrets varmt ljusgrå färgton är sannolikt originalkulör. En nyans som troligtvis förekommit på samtliga fönster före bytet till nya fönster.

T.h. ett av byggnadens fönster varav de nedre två lufterna är nya inåtgående fönster. De två övre är igensatta (blindfönster) men av beslagen att döma kan de vara original. Observera att fönstret inte sitter i liv med fasaden utan har en halv stens indragning. Bild 14- 16.

Grundläggning - Sockel

Källargrunden är av oarmerad betong vilket var en teknik som introducerades i början av 1900-talet. Utvändigt är sockeln putsad och krysshamrad, en metod som numera inte hör till vanligheterna.

Ovan ses sockelns krysshamrade yta och nedan en närbild av den bearbetade ytan som ska imitera krysshamrad granit. Under den aktuella epoken ansågs betong och obehandlad puts som estetiskt ofullständig varför putsen infärgades eller bearbetades med krysshammare som ses t.v. Något som under den efterföljande epoken, funktionalismen, försvann helt. Ytan är ett mycket fint tidsdokument. Bild 17-18

Gavel åt öster

Entrén till trapphuset på byggnadens östfasad har fått en ny utformning som präglas av 1950-talets stilideal. Dörrömfattningen i tegel, samt trappräcket andas 50-talsutformning. Dörrens glasade ramverk upplevs inte störande för helhetsintrycket.

Skolan från öster med trapphusfönstren och gavelentren. Entrédörren har fått en armatur som inte hör hemma i tjugotalsklassisismen. Dörr och dörrömfattning samt räcke har ett modernare snitt men bryter inte alltför mycket mot byggnadens karaktär. Bild 19 - 20.

Baksidans fasad mot söder

Långsidan mot söder har samma arkitektoniska uppbyggnad som framsidan dock med en betydligt enklare utformning. Tyvärr har senare tids renovering gått hårt fram med fasaden som därmed förlorat en del av ursprunglig arkitektur. Vissa fasadelement finns dock fortfarande kvar såsom takprofilen med fronton och lukarner försedda med den spolformade toppdekorationen. Harmonin i fasaden har förändrats till viss del genom att kalkstens inläggningar över frontonens mittfönster är avfärgad med puts. Mittfönstret har förminskats vilket gjort att kalkstenskonsolerna hamnat omotiverat långt ner på väggen.

Souterrängvåningens mittentré är igensatt vilket skapar obalans i det så viktiga mittpartiet. Kalkstensdekorationen (palmetten) ovanför dörren är dock kvar på ursprunglig plats. Sidoentréernas portaler är i stort sett intakta med indragna portar och kalkstensomfattningar på den övre delen och huggen granit på den nedre. De moderna dörrarna är dock inte förenliga med byggnadens eleganta arkitektur. En viktig detalj som försvunnit från baksidesfasaden är ett av ankarsluten som sannolikt ramlat ner på grund av rostangrepp.

Bilden ovan visar byggnaden sedd från söder. Utmärkande är att det är fler fönster på baksidan. Baksidan vetter åt söder och avsikten är att få in solens värmande och upplysande strålar i den tunga tegelbyggnaden. Bild 21.

Bilderna på nästa sida visar överst till vänster mittpartiet med frontonen högst upp vars kalkstens förstärkta valv har överdragits med puts och är i dess nuvarande placering knappt skönjbara. I mitten ses det förminskade fönstret med kalkstenskonsolerna under nischen vilket ger ett något märkligt intryck. Bilden överst till höger visar den igensatta f.d. porten dock med palmetten i behåll.

Nedre bilderna visar de två sidoingångarna med kvarvarande portik förutom att den högra har förlorat kalkstensöverstycket vilket ersatts med en träpanel. Armaturens placering är mindre lyckad. Bild 22 - 25.

Gavel åt väster - utbyggnad gymnastiksal

Gymnastiksalen är uppförd i samma byggnadsstil som huvudbyggnaden. Taket är dock inte valmat utan utformat med ett ordinärt sadeltak med en välproportionerlig ventilationshuv över taknocken utförd med en dekorativ kulformad knopp på krönet. Stilen återkommer den inbyggda takfoten som på gaveln övergår till hörnkapitäl och våningsgesims. Gavelröset har den för 20-talsklassisismen så karaktäristiska lunettfönstret som för närvarande saknar en spröjsindeldad båge. Det arkitektoniska uttrycket skulle avsevärt förbättras om gavelfasaden återfick en fönsterbåge anpassad till byggnadsstilen. (se bild nedan).

Ankarsluten på gymnastikbyggnaden har en enklare utformning som i proportionerna anpassats till den lägre sidobyggnaden. Baksidans fönster har på senare tid förminskats ner till nuvarande storlek i likhet med skolbyggnadens övriga fönster. Fönsternischerna ovanför fönstren avslöjar de ursprungliga fönstrens storlek vilka var utformade för att släppa in mycket ljus och värme.

Översta bilden visar byggnaden från NV med det tillbyggda gymnastikhuset närmast i bild. Undre bilden t. v. Gymnastiksalen från söder med de påtagligt förminskade fönstren. Ovan, i mitten en detaljbild på ett av ankarsluten. 26 - 28.

Bilden t.h. är grumlig p.g.a att den är tagen genom ett fönster. Men den visar huvens fint arbetade utformning med falsad plåt och krönets runda dekoration.

I övrigt är tillbyggnaden väl bevarad med takfoten och ventilationshuv på taket i gott skick. Bild 29.

Invändiga kvalitéer

Skolan har vid flera tillfällen sedan 1920-talet moderniserats för att anpassas till tidens krav på inomhusmiljö och pedagogik. Vissa kvarvarande fina detaljer med hög kvalitet finns trots allt kvar och bör behållas vid kommande ombyggnad och renovering. Detaljerna visas på följande sidor.

På bilden ovan t.v. ses skolans huvudentré från insidan med det insilande ljuset från dörrarnas glasrutor. Ovan t. h. utanför klassrummen i korridoren finns fortfarande äldre hyllorna med krokar och profilerade konsoler. T.h. profilerade lister under fönstret, hör till den äldsta inredningen. Bild 30 - 32.

Trapphusen har kvar fina kvaliteer som är värda att värna om.

T.v. trappan på östra gaveln med kalksten i trapplöpen och bearbetat profilerat trappräcke.

Nedan huvudtrappans smidesräcke ger karaktär åt trapphuset. Bild 33- 34.

Motstående sida: Överst en vy inifrån biblioteket med det runda lukarnfönstret t. v. och det liggande takfönstret t. h. Väggarna är halvt boaserade med sannolikt björkfaner eller annat träslag.

Mittersta bilden t.h. detaljbild av en droppnäsa för kondensvatten. Vid okulärbesikten var samtliga takfönster i gott skick.

Underst t.h. detaljbild av en fotsockel från tiden då byggnaden uppfördes. Bild 35 - 38.

Bilderna visar byggnadens mest karaktärskapande byggnadselement de s.k. lukarnerna innifrån. De runda fönstren är i förhållandevis gott skick och visar prov på hög hantverksskicklighet.

Överst t.h. en av fönsterbågarnas profilerade spröjs.

Nedan t.v. en av lukarnerna har karosseripanel invändigt. Bild 39 - 42.

Karaktärsbärande egenskaper

Sammanfattningsvis kan byggnadens kvalitéer sammanställas i nedanstående karaktärsbärande egenskaper:

- Byggnadens monumentalitet och uttryck för 1920-tals klassicism visualiserat genom:
- Takutsmyckningar s.k. lukarner
- Fronton med dekorationer
- Portik med handhuggen och mejselbearbetad kalkstens yta, pilastrar krönta med skulpterade facklor
- Fönsterradens symmetri
- Dekorativa ankarslut
- Gymnastikbyggnadens utformning med takhuv, gesims, lunettfönster etc.

Kulturhistoriskt värde

Skolbyggnaden har stort miljöskapande värde för Kopparberg.

Byggnaden är ett uttryck för en viktig blomstringperiod i bygdens historia.

Byggnaden är ett identitetsbärande kulturarv som skapar tillhörighet och förståelse för platsen.

Komplement byggnaden bakom skolan som tidigare innehöll toaletter har till viss del ändrat karaktär genom att de f.d. dörrarna ersatts med fönster och de långsmala fönstren har satts igen. Takhuvens fina utformning är fortfarande intakt. Huset är miljöskapande och viktig för områdets karaktär. Bild 43.

Antikvarisk bedömning

Med härledning av ovanstående utredning bedöms byggnaden ha stort kulturmiljövärde och ska skyddas enligt plan- och bygglagens föreskrifter. Vid en ombyggnad till bostäder ska stor varsamhet iakttagas och dialog föras med antikvarie. Förändring såsom exempelvis balkonger får endast utföras på byggnadens baksida och i dialog med antikvarie. Materialval och utformning faller utanför denna utrednings ramar. Framsidan och gavlarna med gymnastiksalen ska bevaras intakt. Ovanstående karaktärsbärande egenskaper får inte förvanskas. Framsidans lukarn bör återställas till originalutförande.

Örebro 2017-11-17

Byggnadsantikvarie
Ing-Marie Nilsson-Tarkkanen